

Steen Kaargaard Nielsen & Claus Byrith

DANMARKS FØRSTE LYDOPTAGELSER

Edisons fonograf i 1890'ernes København

Danmarks første lydoptagelser

Edisons fonograf i 1890'ernes København

Steen Kaargaard Nielsen & Claus Byrith

**DET KGL.
BIBLIOTEK**
Royal Danish Library

Aarhus Universitetsforlag |

DANMARKS FØRSTE LYDOPTAGELSER

© Det Kgl. Bibliotek og Aarhus Universitetsforlag 2017

Omslag, tilrettelægning og sats: Peter Dyrvig Grafisk Design

Forsideillustration: Louise Phister som Else Skolemesters i Holbergs

Barselstuen, ca. 1885-90. (Det Kgl. Bibliotek)

Bagsideillustrationer: Augusta Lütken, ca. 1880. (Clemens Weller.

Det Kgl. Bibliotek); Albert Helsingreen, ca. 1895. (Det Kgl. Bibliotek);

Fini Henriques og hustruen Adda Henriques, ca. 1891-95. (Harald

Paetz. Det Kgl. Bibliotek); Frederik Jensen, ca. 1894. (Albert Schou.

Teatermuseet i Hofteateret); Anna Norrie, ca. 1890. (Even Neuhaus.

Det Kgl. Bibliotek)

CD-illustration: Figur nr. 2 i US patent nr. 386.974 tegnet af Thomas

Edison. (The Thomas A. Edison Papers, Rutgers University)

Forlagsredaktion: Karina Bell Ottosen

Bogen er sat med Whitman

E-bogsproduktion: Narayana Press

ISBN 978 87 7184 535 8

Aarhus Universitetsforlag

Finlandsgade 29

8200 Aarhus N

www.unipress.dk

Bogen er udgivet med støtte fra Aarhus Universitets Forskningsfond,

Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond,

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og Det Kgl. Bibliotek.

Sidstnævnte har bidraget med bogens billedmateriale samt lydfiler i form af bogens medfølgende CD'er.

Den danske presse møder fonografen er i en tidligere version under titlen *I stue med et excentrisk væsen – den københavnske presses møde med Edisons forbedrede fonograf* den 3. oktober 1889 trykt i Danish Musicology Online, special edition, 2012.

Kopiering fra denne bog må kun finde sted på institutioner, der har indgået aftale med Copydan, og kun inden for de i aftalen nævnte rammer.

Det Kgl. Bibliotek har så vidt muligt afklaret alle ophavsrettigheder til bogens illustrationer. Eventuelle krænkelse af ophavsretten er sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav vil blive honoreret, som havde Det Kgl. Bibliotek indhentet tilladelse i forvejen.

**FAGFÆLLE-
BEDØMT**

/ I henhold til ministerielle krav betyder bedømmelsen, at der fra en fagfælle på ph.d.-niveau er foretaget en skriftlig vurdering, som godtgør denne bogs videnskabelige kvalitet.

/ In accordance with requirements of the Danish Ministry of Higher Education and Science, the certification means that a PhD level peer has made a written assessment justifying this book's scientific quality.

Indhold

- 7 Forord
- 8 Indledning

FØRSTE DEL – OMKRING RUBEN-SAMLINGEN

Steen Kaargaard Nielsen

- 14 Den danske presse møder fonografen
- 27 Gottfried Ruben og Edisons fonograf

Claus Byrith

- 51 Fonografen og dens virkemåde
- 73 Fra valse til lydfil

ANDEN DEL – PÅ OPDAGELSE I RUBEN-SAMLINGEN

Steen Kaargaard Nielsen

- 92 At lytte til Ruben-samlingen i dag
- 97 Opera og skuespil på Det Kongelige Teater
- 135 Vaudeville, skuespil og revy på privatteatrene
- 187 Koncertsang
- 211 Instrumentalister og orkestre
- 239 Oplæsning og recitation af dansk litteratur
- 251 I privaten

- 258 Litteraturliste
- 265 Tak
- 266 Oversigt over CD'er og transskriptioner

Forord

En af Det Kgl. Biblioteks vigtigste opgaver er at gøre bibliotekets samlinger af dansk kulturarv tilgængelige for vores brugere. Her har den løbende digitalisering i de senere år gjort det muligt for os at give adgang til for eksempel bibliotekets mediesamling af aviser og radio- og tv-udsendelser gennem portalen Mediestream – et sandt kulturhistorisk slaraffenland.

Mens nogle samlinger er nemme at gå ombord i, er der også samlinger, hvor tilgængeliggørelse ikke gør det alene. Her skal materialet have nogle velvalgte ord med på vejen, for at mødet kan blive vellykket og interessant for brugeren.

En sådan samling er Ruben-samlingen, der består af Danmarks allertidligste lydoptagelser. Efter mere end 100 års tornerosesøvn har Det Kgl. Biblioteks digitalisering vakt disse gamle optagelser til live og giver nu alle mulighed for at gå på opdagelse i Københavns teater- og musikliv i 1890'erne. Et helt nyt kapitel er føjet til dansk lydhistorie.

Dengang var optageteknikken endnu ret primitiv og en del af det optagne repertoire af teater og musik er for længst gået i glemmebogen. Derfor glæder det mig, at to af de eksperter, som bidrog til Det Kgl. Biblioteks restaurering og katalogisering af den digitaliserede Ruben-samling, nu deler deres viden om samlingen i denne bog. Her tager de læseren ved hånden i mødet med en næsten glemt kulturskat, som helt tæt på viser sig at være spillelevende og fyldt med gode historier.

Svend Larsen

Direktør, Det Kgl. Bibliotek

Indledning

Da den højt elskede danske revyskuespiller William Gerner dør i 1899 i en alder af kun 37 år, er det fortsat muligt at høre ham synge på lydoptagelser hele tre steder i København. En journalist ved *Adresseavisen* beskriver den usædvanlige oplevelse af at høre kunstnerens stemme leve videre takket være mekanisk lyd gengivelse:

Denne Røst fra Graven er en ægte moderne Opfindelse. Den virker til at begynde med en Smule skræmmende – der er jo lidt spøgelseagtigt ved den – men naar man har hørt den nogle Gange, finder man den udelukkende interessant og ønsker blot, at det var Gorm den Gamle eller Harald Hildetand eller Christian den Fjerde eller en anden kjendt historisk Forhenværende, der havde Ordet. (*Adresseavisen*, 23. november 1899)

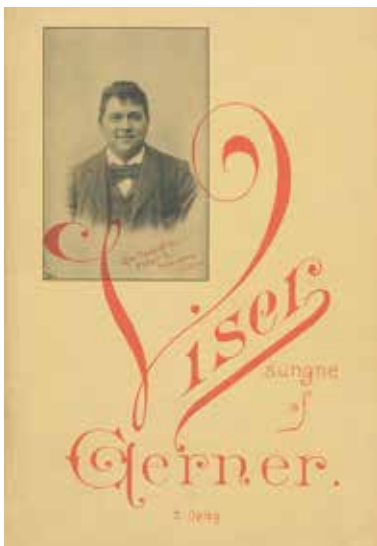

Fig. 1. Forside på sanghæfte med Gerner-viser, udsendt efter hans tidlige død. Wilhelm Hansen, 1899. (Privateje)

De gamle kongers røst er dog forstummet for altid. Men efter 120 års dvale er det igen muligt at høre optagelser med William Gerner og en lang række samtidige skuespillere, sangere og musikere, som var centrale og populære aktører i Københavns teater- og musikliv i 1890'erne. Deres er de allerførste danske stemmer, der blev optaget. Og i betragtning af at hver optagelse kun eksisterede i ét unikt eksemplar på en skrøbelig voksvalse, er det noget nær et mirakel, at de overhovedet har overlevet frem til i dag.

Denne samling af kulturhistoriske lydoptagelser huses i dag på Det Kgl. Bibliotek i Aarhus og omtales til daglig som Ruben-samlingen efter den forretningsmand, Gottfried Moses Ruben (1837-1897), som i september 1889 i kompagniskab med instrumentmager Theodor Valdemar Cornelius-Knudsen (1844-1920) indførte den amerikanske opfinder Thomas A. Edisons (1847-1931) fonograf i Danmark. Ruben havde erhvervet sig generalagenturet for hele Norden og dermed eneretten

til den kommercielle udnyttelse i hele dette område af den første reelt brugbare lydoptager og gengiver.

De bevarede optagelser stammer først og fremmest fra det danske Edison-kompagnis danske produktion i første halvdel af 1890'erne. Og takket være Rubens fokusering på teater og musik udgør de et bredtfaavnende lydspor til en ellers fuldstændig forstummet periode i dansk kulturliv. Først med Statsbibliotekets (nu Det Kgl. Bibliotek) digitalisering af optagelserne i 2007 er de nu omsider løst fra deres bundethed til et yderst skrøbeligt materiale, og med deres efterfølgende restaurering og tilgængeliggørelse kan disse nu "historisk forhenværende" igen tage ordet. Og med ét slag er ti år føjet til den klingende dokumentation af dansk lydhistorie.

Dengang blev publikum lokket til i kraft af den forunderlige, spøgelsesagtige tilstedeværelse af en genkendelig men løsrevet stemme. I dag kan optagelserne tryllebinde os med illusionen om direkte adgang til en forlængst forgangen nutid. Lyden af de levende stemmer giver os nærmest oplevelsen af igen og igen at genopleve det nu, da optagelsen fandt sted. Vi deler et lille stykke tid med 120 års mellemrum.

Men rejsen tilbage i vores kulturhistoriske fortid er i dette tilfælde også en udfordring. Først og fremmest var den benyttede optageteknik stadig på et meget tidligt stade. Det betyder, at hvor datidens publikum blev overvældet af overhovedet at kunne genkende en indspillet stemme, hører vi i dag optagelserne som primitive og uperfekte. Og til trods for minutiøs men skånsom lydrestaurering er lyden støjfyldt i mere eller mindre grad. Dette skyldes ikke mindst, at fonograf-valserne allerede i samtiden blev slidte ved brug, og at selve det organiske voksmateriale, som valserne består af, langsomt nedbrydes af tidens tand. Det var således i sidste øjeblik, at optagelserne blev digitaliseret og dermed bevaret for eftertiden.

Går man til indspilningerne med justerede forventninger, overgår belønningerne dog langt udfordringerne: Ikke alene får vi direkte adgang til høre historiske fremførelsesmåder både inden for teater og musik, som ellers for længst er forsvundet, men tidens populære kunstnere, hvoraf mange aldrig indspillede igen, brænder fortsat igennem med deres stærke personlighed og talent, så man umiddelbart forstår, hvorfor de var så populære og respekterede i deres samtid. Og diverse småfejl kan høres som en ekstra charme, der kun bringer os tættere på de udfordrede kunstnere, der for første gang skulle optræde for fonografen. Det samme gælder de talte annonceringer, hvor

det ofte var kunstnerne selv, der 'signerede' optagelsen ved at sige deres navn, nummerets titel og i enkelte tilfælde en helt præcis optagedato.

Formålet med denne bog er at hjælpe den læsende lytter til at overkomme udfordringerne og så vidt muligt høste belønningerne ved at gå på opdagelse i denne genopvakte kulturarvssamling. Den er således en lytteguide til Ruben-samlingen. Og vi har forsøgt at give den en fleksibel udformning, så den både kan læses som sammenhængende fremstilling men også fungere som opslagsværk med selvstændige enkeltdele. Derfor har vi valgt at disponere bogen i to dele.

Bogens første del

Første del *Omkring Ruben-samlingen* består af en række enkeltstående men indbyrdes supplerende artikler, der introducerer til de historiske og tekniske omstændigheder omkring optagelsernes tilblivelse og deres senere skæbne: *Den danske presse møder fonografen* tjener som anslag og fokuserer på en enkeltstående begivenhed, Rubens præsentation og demonstration af fonografen for pressen torsdag den 3. oktober 1889, kort tid efter vidundermaskinens ankomst til Danmark. De begejstrede journalisters avisartikler i dagene efter udgør en medrivende samling af vidnesbyrd, der bringer os helt tæt på samtidens forståelse af og benovelse over mekanisk lyd gengivelse og dens muligheder. I *Gottfried Ruben og Edisons fonograf* beskrives det danske Edison-fonografkompagnis virksomhed i første halvdel af 1890'erne og den efterladte produktions vej og forvandling til en nutidig kulturarvssamling. Herved belyses en hidtil næsten ubeskrevet periode i dansk fonografi-historie samt udfordringerne i at 'forstå' samlingen efter den lange dvale. *Fonografen og dens virkemåde* giver en detaljeret beskrivelse af den på én gang simple og dog udfordrende teknik, som gjorde lydoptagelse og -gengivelse mulig, bl.a. med gengivelse af et udvalg af Edisons egne patenttegninger. Og i *Fra valse til lydfil* løftes sløret ikke blot for den omfattende digitaliserings- og lydrestaureringsproces, som i 2007 og årene efter vakte optagelserne til live igen, men også for den historiske overførsel af et mindre antal Ruben-optagelser, som forfatter og pladeentusiast Knud Hegermann-Lindenchrone (1907-1994) foranledigede for godt 80 år siden, og som er årsagen til, at en enkelt Ruben-optagelse allerede er verdenskendt.

Bogens anden del

Anden del *På opdagelse i Ruben-samlingen* indledes med en omtale af de udfordringer, som nutidens lyttere vil møde, når de lægger øre til optagelserne, så man på forhånd kan afstemme sine forventninger til selve lytteoplevelsen. Så følger en række korte, selvstændige præsentationer af 58 udvalgte optagelser fra Ruben-samlingen suppleret med illustrationer og transskriptioner. Hver præsentation tjener som indgang og inspiration til lytning, mens transskriptionerne af tale- og sangoptagelserne kan guide og supplere det hørte under selve lytningen. De medtagne optagelser er udvalgt, så de tilsammen repræsenterer samlingens bredt sammensatte repertoire. Samtidig kan de betragtes som vores bud på highlights.

Alle introducerede optagelser er vedlagt på to CD'er, mens samlingen som helhed kan tilgås som lydfiler via dette link: <http://www.statsbiblioteket.dk/ruben-lyd>

Bogen udgør kulminationen på et længerevarende samarbejde ikke blot forfatterne imellem men også med en række medarbejdere på Det Kgl. Bibliotek i Aarhus omkring 'genopvækkelsen' af Ruben-samlingen. Vi håber, at denne lytteguide kan hjælpe dette sprudlende livstykke af teater og musik fra 1890'ernes København til at ryste arkivstøvet af sig og genopstå som levende kulturarv. Med en længe tiltrængt genopdagelse kan Ruben-samlingen omsider indtage en velfortjent hædersplads i dansk lyd- og kulturhistorie.

God læsning og lytning

Claus Byrith

Steen Kaargaard Nielsen

FØRSTE DEL OMKRING RUBEN-SAMLINGEN

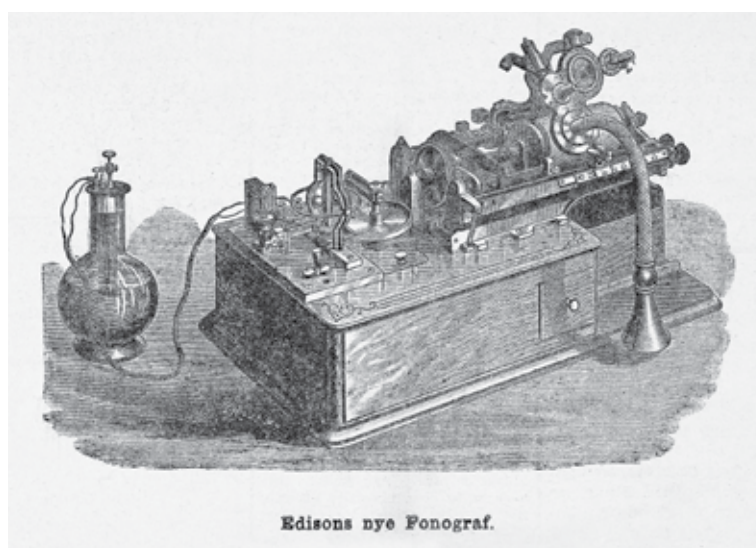
[← Indhold](#)

Den danske presse møder fonografen

Hvad er Alverdens andre mekaniske Opfindelser mod dette, der ikke som Avtomaten og Lirekassen giver Bevægelse uden Liv, Toner uden Følelse? Og hvad er en spiritistisk Seance mod en fonografisk? Hin vil fortælle, at vi kan høre Talen af Aander, for hvem vi ikke har Interesse; denne derimod lader os høre de Levendes Tale, der har lydt Hundreder af Mile borte, og den lader os beholde de kære Ord, som har glædet eller interesseret Fortiden. (*Social-Demokraten*, 4. oktober 1889)

Torsdag den 3. oktober 1889 samledes omkring tyve danske journalister i grosserer og generalkonsul Gottfried Rubens private lejlighed på Vesterbrogade 2D i København til en demonstration af Thomas Alva Edisons nye fonograf, som for nylig var ankommet til Danmark. Gottfried Ruben havde indgået en aftale med den amerikanske opfinder om at være generalagent for hans forbedrede fonograf i Skandinavien og Finland, mens

Fig. 2. Edisons nye fonograf med batteri, men uden høreslanger, på forsiden af *Avisen*, 4. oktober 1889. (Det Kgl. Bibliotek)

firmaet *Cornelius-Knudsen*, ejet af Rubens forretningspartner, instrumentmager Theodor Valdemar Cornelius-Knudsen, fungerede som eneforhandler. Efter en første demonstration for kongefamilien på Fredensborg fem dage tidligere var turen nu kommet til “den mere borgerlige Sfære, hvortil Pressens Repræsentanter høre”, som en journalist bemærker, da han i lighed med kolleger fra næsten alle københavnske aviser samt enkelte repræsentanter fra provinsen beskriver den efterfølgende presseseance. Disse mange beskrivelser udgør et interessant vidnesbyrd om de indtryk og tanker, som den allerførste oplevelse af den væsentligt forbedrede fonograf afføder hos journalisterne, og gør det muligt mere end 125 år senere at komme ganske tæt på begivenheden. I forretningsøjemed var det et oplagt valg at invitere og forhåbentlig imponere pressen, hvis dækning kunne vække yderligere interesse for og begyndende efterspørgsel på den nye vidundermaskine. Og skal man dømme efter den omfattende og langt overvejende positive omtale, som kan læses i aviserne i dagene efter, er pressens møde med fonografen i denne henseende en succes.

Fonografen tager ordet

Journalisterne er sammen med en række “lærde herrer” indbudt til kl. 13 og bliver, ud over Ruben og Cornelius-Knudsen, mødt af den amerikanske tekniker Benjamin Rehfuss, der forstår den tekniske betjening af fonografen. Ifølge *Politiken* er det denne tekniker, som har ført fonografen til København, ikke fra USA men fra London, hvor Ruben gennem Edisons britiske generalagent George Edward Gouraud (1842-1912) har erhvervet sit skandinaviske generalagentur. Ved ankomsten får de fremmødte udleveret et program over demonstrationens forløb, som bliver gengivet i flere aviser:

Fonografisk Séance

for den københavnske Presse.

1. Hilsen fra Fonografen til Pressen.
2. Romance, sunget af Hr. Bielefeldt.
3. Musiknummer, udført i New-York; Piano, Fløjte og Violin.
4. Gladstones Brev til Edison.
5. Romance, sunget af Hr. Kammersanger Simonsen.
6. Fonografens Beskrivelse af sig selv.
7. Wörishöffer Marsch, udføres af Hr. Balduin Dahls Orkester.